

ПРОТИСТОЯННЯ ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ ТА МОСКОВСЬКОЇ ПРЕСИ КІНЦЯ 70-Х – СЕРЕДИНИ 80-Х РР. ХІХ СТ. ЩОДО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ РОСІЇ

Статтю присвячено питанням формування російської буржуазної громадської думки останньої третини ХІХ ст.

Ключові слова: Росія, громадська думка, буржуазія.

Статья посвящена вопросам формирования российского буржуазного общественного мнения последней трети ХІХ в.

Ключевые слова: Россия, общественное мнение, буржуазия.

The article is devoted to the questions of forming of public point of view in the bourgeois Russian society in the last third of the ХІХ century.

Key words: Russia, public opinion, bourgeoisie

Роль періодичної преси в політичному і духовному житті цивілізованого суспільства в останні два століття була не лише значною, але й у певні періоди визначальною. Особливого значення преса набула з бурхливим розвитком капіталістичної економіки у другій половині ХІХ століття. І хоча сьогодні мас-медіа мають більш масовий характер і вийшли за межі друкованого слова, залежність від капіталу, лобіювання певних інтересів, механізми впливу на масову свідомість, інструментарій впливу на формування громадської думки залишаються такими, як і ті, що існували за часів канцлера О. Бісмарка та «генерала» російської преси М.Н. Каткова.

Тема взаємин політики та преси, влади та преси, великого капіталу та преси не нова. На початку ХХ століття журналіст і громадський діяч Д.М. Цертелєв активно викривав у своїх творах підкупність та заангажованість російської преси [1]. За радянських часів тема суперечностей у радянській пресі щодо зовнішньополітичної орієнтації знайшла висвітлення на сторінках монографії відомого історика С.Д. Сказкіна [2]. Такі дослідники, як О.М. Боханов [3], К.Б. Виноградов [4], В.Г. Чернуха [5] переконливо доводили, що російська преса перебувала у прямій залежності не лише від владних структур, але й від великого

капіталу, ідеологічно обґрунтовувала і відстоювала його інтереси. Форми і методи, до яких вдавалася періодична преса, щоб вплинути на суспільну свідомість, розкрито в монографіях В.М. Хевроліної [6] та Н.Л. Волковського [7]. Тема знайшла висвітлення і в Інтернет-мережі [8].

Традиційно російську пресу поділяли за трьома напрямками: консервативно-монархічний («Руський вісник», «Московські відомості», «Громадянин» та ін.), ліберально-буржуазний («Вісник Європи», «Голос», «Руські відомості» та ін.) та демократичний («Отечественные записки», «Дело», «Неделя») [9].

Проте цей розподіл мав суто суспільно-політичне спрямування. Разом з тим в останній третині ХІХ ст. чітко окреслився розподіл преси за економічними інтересами. Великий і навіть середній капітал розпочав широко використовувати газети і журнали для відстоювання своїх інтересів, формувати громадську думку на свою користь, активно втручатися в політику.

Кінець 70-х – перша половина 80-х рр. ХІХ ст. ознаменувалася цілою низкою значних політичних подій: російсько-турецька війна 1877-1878 рр., вбивство Олександра II і воцаріння Олександра III, поступова зміна зовнішньополітичного курсу від союзу з Німеччиною на союз із Францією. Наслідки російсько-турецької війни 1877-1878 рр.

значною мірою позначилися як на зовнішній, так і на внутрішній політиці Російської імперії. Громадська думка ототожнювала російсько-турецьку війну з визволенням Балканського півострова з-під турецького гноблення, вважала її справедливою і навіть священною. Перемога Росії викликала сподівання в широких суспільних колах на розповсюдження сфер її впливу на Балканах [10]. Сподівалася на це і молода російська буржуазія.

Сподівання молодої російської буржуазії не були безпідставними. На Балканах планувалося широке залізничне будівництво і російські підприємці прагнули отримати великі замовлення. На цей час у Російській імперії сформувалося достатньо потужне лобі вітчизняних підприємців, чий капітал був тісно пов'язаний із залізничним будівництвом. Дедалі більше вони міцніли і починали протистояти панівному угрупованню поміщиків-землевласників, чис господарство мало товарний характер і було налаштовано на експорт зерна до Європи через балтійські порти.

Російська аристократія міцно трималася за сільське господарство та хліботоргівлю. На думку англійського дослідника Домініка Ливена, зберігання аристократії як панівної верстви залежало від контролювання нею великих землеволодінь [11]. У питаннях зовнішньої політики землевласники міцно стояли на позиціях офіційного урядового курсу – союзу з Німеччиною. Саме до Німеччини і транзитом через неї йшло російське експортне зерно. Механізм відправлення був чітко налагодженим, мито незначним. Російська аристократія була оплотом самодержавного устрою. Вона всілякими засобами підтримувала російсько-німецькі дружні відносини, які, окрім політичного та економічного, мали ще й династичний характер. Олександр II був племінником Вільгельма I.

Молода вітчизняна буржуазія, навпаки, виступала за розривання союзу з Німеччиною. Її приваблювали союзницькі відносини з Францією, навіть незважаючи на її республіканський устрій. Негативне ставлення до Німеччини пояснювалося німецькою конкуренцією на внутрішньому російському ринку. Російські промислові металеві вироби за якістю значно програвали німецьким товарам. Другим вагомим чинником, що впливав на зовнішньополітичний вибір російських підприємців, були французькі грошові позики. Саме позики в умовах нестабільної фінансової системи Росії становили нагальну потребу російського бізнесу. Без політичного союзу з Францією росіянам годі було на них сподіватися.

Історично і географічно склалося так, що землевласницьке лобі розташовувалося в урядовому Петербурзі, а підприємницьке залізничне – у Москві, промислового центрі. Відповідно і преса, що виступала рупором їхніх інтересів, зосереджувалася в обох столицях. Протиріччя між обома угрупованнями поглибилися

наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. і були пов'язані з обговореннями рішень Берлінського конгресу, що затвердив результати російсько-турецької війни 1877-1878 рр.

Для російських підприємців-залізничників справжнім ударом стала відмова новостворених балканських урядів співпрацювати з ними. Так, замовлення на залізничне будівництво від Болгарського князівства отримала не Росія, а Австро-Угорщина. Цей факт викликав шквал незадоволення та обурення в московській пресі. Очолив кампанію проти Австро-Угорщини та Німеччини талановитий та впливовий журналіст М.Н. Катков. Він був переконаний в необхідності швидкого промислового розвитку Росії. Для цього, він вважав, необхідно створити сприятливі умови для російських підприємців. Під сприятливими умовами Катков розумів протекціонізм, накладання великого мита на імпортні товари, усунення конкуренції. Практично він прагнув виростити купку вітчизняних олігархів і нехтував розвитком середнього та дрібного бізнесу. Катков і сам безпосередньо перебував у родинному зв'язку з власником великих залізничних компаній Поляковим. Протекціонізм у Каткова набув ідеї національної самобутності, необхідності ізоляції Росії від «механічної» Західної Європи. А ці ідеї були дуже близькими обер-прокурору синоду К.Д. Побєдоносцеву та його вихованцю цесаревичу Олександрю (з 1881 р. – імператор Олександр III).

Отже, М.Н. Катков був не лише талановитим журналістом, але й надзвичайно впливовою особою. Про це свідчить той факт, що німецький канцлер Бісмарк завжди читав його видання, а німецька преса вела полеміку за катковськими «Московськими відомостями» [12].

Починаючи з кінця 70-х років XIX століття, Катков у своїх статтях поставив під сумнів доцільність Троїстого союзу, в якому, на його думку, Німеччина та Австро-Угорщина принижують свого партнера Росію. На сторінках своїх видань газети «Московські відомості» та журналу «Руський вісник» Катков все частіше згадував про можливість експортування зерна не через балтійські, а через чорноморські порти, як нагальну потребу розглядав збільшення мита на німецькі промислові товари, висміював російську дипломатію, звинувачуючи її в неспроможності відстоювати інтереси Росії [13].

Особливу тему становило питання російської експансії на Балканах. Катков наполягав на необхідності окупації Болгарії і утримуванні там російської армії. Він переконував читача в неспроможності болгар самостійно вирішити власну долю. Лише Росія може вказати їй правильний шлях.

Решта московських газет висловлювалася в руслі катковських передовиць, звинувачувала Німеччину в чорній невдячності, натякала на майбутні розрахунки та можливість інших європейських політичних альянсів для Росії [14]. Коли російський престол перейшов до

Олександра III, який неприязно ставився до Німеччини та її канцлера, московська преса на чолі з Катковим почала дружно лаяти та висміювати князя Бісмарка, а також усіх прихильників його політики. Випромінюючи іронію, газети писали, що Бісмарку дуже пощастило, бо на нього абсолютно безкоштовно працює петербурзька преса. Її не цікавлять російські інтереси, Петербург повернув голову в бік Західної Європи, а така орієнтація загрожує національним інтересам Росії [15]. Бульварна преса не відставала від солідних видань і, незважаючи на особи й офіційний політичний курс, обіцяла невдячному Бісмарку окупацію Берліна російськими військами, а петербурзьку «професорську» пресу звинувачувала у зраді й зговорі з Німеччиною [16].

Петербурзькі видання відрізнялися витримкою і строгим стилем викладу інформації. Вони протистояли московській пресі в її нападках на Німеччину і висловлювалися про недоречність зміни політичних партнерів. «Не можна міняти союзи, як сукні», – стверджував журнал «Вісник Європи» [17]. Інші газети цілком справедливо зауважували, що не зовсім зрозуміло, навіщо російській пресі нападати на німецького канцлера, який не зобов'язаний захищати замість німецьких інтересів інтереси чужої країни і чужого народу. Московській пресі пропонувалося замислитися і про недоцільність витратити великі державні кошти на Балканах. Утримання там армії потребує великого напруження всіх сил і засобів країни. До чого це призведе? Адже прямим інтересам російського народу це не відповідає.

На відміну від московської преси, преса Петербурга не займалася пошуками ворога. «Вечірня газета», яку видавав великий підприємець В.А. Полетика, нащадок знаменитого українського роду, писала: «Послухати, наприклад, «Московські відомості», так доведеться дійти висновку, що всі європейські держави від малої до великої, навіть все європейське населення поголовно, тільки і займає думкою про те, як би принизити й образити слов'янство взагалі і Росію зокрема» [19].

Росії немає сенсу втручатися в болгарські справи і ставити питання про слов'янське об'єднання. Тим більше, що самі народи

Балканського півострова цього не бажають. Невеликі слов'янські народи майже всі випередили Росію в культурному та економічному напрямі. Невже можна серйозно думати, що вони мають бажання об'єднатися з Росією [20]. Деякі петербурзькі видання, оминаючи гострі кути, не писали прямо, що слов'янські народи самовизначилися в напрямі Австро-Угорщини, а не Росії. Це самовизначення називалося германізацією, колонізацією, підпорядкуванням. Щодо російсько-німецьких та російсько-австрійських відносин одностайної думки в петербурзькій пресі не було. З одного боку, на Троїстий союз дивилися як на ту вісь, що забезпечує мир в Європі, з іншого, розглядали Францію як козирну карту в боротьбі з Німеччиною та Австрією.

З воцарінням Олександра III майже вся петербурзька преса розпочала критикувати політику Німеччини, її канцлера і особливо – розповсюдження австро-угорського впливу на Балканах. Виняток становила «Вечірня газета» та «Біржові відомості», тому 1883 р. їх закрили. Ці видання наполягали на необхідності внутрішніх перетворень у країні і радили залишити ідею втручання в балканські справи. Вони вбачали небезпеку для країни в розвитку нігілістичного руху. Чим заливати російською кров'ю іскри слов'янських рухів, краще піднімати економіку країни. Щоб боротися з нігілізмом, слід підняти добробут нужденних. На думку зазначених видань, нігілізм виріс на економічному ґрунті й породжений бідністю і матеріальними нестатками. Нігілістичне вчення – марнославство бідноти [21].

Таким чином, навіть поверховий аналіз російської столичної преси кінця 70-х – середини 80-х рр. XIX ст. красномовно свідчить про її неоднорідність і суперечливий характер. Московська преса відображала інтереси промисловців, пов'язаних із залізничним будівництвом, петербурзька – великих землевласників, чії господарства були орієнтовані на хлібний експорт. Їхня дискусія про доцільність австро-російсько-німецького союзу була закрита воцарінням Олександра III і зовнішньополітичною переорієнтацією на Французьку республіку. Молода російська буржуазія потіснила з трону традиційно привілейовану аристократію. Почалася нова сторінка в історії Російської імперії, а в Європі

ЛІТЕРАТУРА

1. Цертелев Д.Н. Печать и общественное мнение / Д.Н. Цертелев. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1905. – VIII. – 68 с.
2. Сказкин С.Д. Конец австро-руско-германского союза. Исследования по истории русско-германских и русско-австрийских отношений и в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX столетия / С.Д. Сказкин. – М.: РАНИОН, 1928. – 356 с.
3. Боханов А.Н. Русские газеты и крупный капитал / А.Н. Боханов // Вопросы истории. – 1977. – № 3. – С. 113-120.
4. Виноградов К.Д. Мировая политика 60-80-х годов XIX в. События и люди / К.Д. Виноградов. – Л.: Изд. Ленинградского университета. – 165 с.
5. Чернуха В.Г. Правительственная политика в отношении печати в 60-70-е годы XIX в. / В.Г. Чернуха. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1989. – 201 с.
6. Хевролина В.М. Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878-1894 / В.М. Хевролина. – М.: Норма Информ, 2000. – 342 с.

7. Волковский Н.Л. История информационных войн / Н.Л. Волковский. – Ч. I. – СПб.: Полигон, 2003. – 505 с.
8. Институт всеобщей истории РАН (Россия) // Электронный ресурс www.igh.ru.
9. Есин Б.И. История русской журналистики (1703-1917) / Б.И. Есин. – М.: Изд. «Флинта», 2001. – С. 50.
10. Березовська Т.В. Обговорення рішень Берлінського конгресу 1878 року на сторінках російської столичної преси / Т.В. Березовська // Наукові праці [науково-методичний журнал]. – Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили. – Серія «Історичні науки». – Вип. 75. – Т. 88. – Миколаїв, 2008. – С. 80-84.
11. Ливен Д. Аристократия в Европе. 1815-1914 / Д. Ливен. – СПб.: Академический проект, 2000. – С. 25.
12. Бисмарк О. Мысли и воспоминания / О. Бисмарк. – Т. II. – М.: ОГИЗ, 1940. – С. 240
13. Московские ведомости. – 1879. – № 15-121; Русский вестник. – 1879. – Кн. 2-4.
14. Русские ведомости. – 1879. – № 24-92; Русская мысль. – 1879. – Кн. 1-4.
15. Московские ведомости. – 1885. – № 21-35; 1887. – № 12-14; Русский вестник. – 1887. – Кн. 2.
16. Луч. – 1887. – № 8-15; Русский курьер. – 1887. – № 26-31.
17. Вестник Европы. – 1879. – Кн. 10. – С. 887.
18. Биржевые ведомости. – 1879. – № 14-21; Вечерняя газета. – 1879. – № 2-232; Голос. – 1879. – № 2-129; Санкт-Петербургские ведомости. – 1885. – № 17-108; Русская правда. – 1887. – № 8-212.
19. Вечерняя газета. – 1879. – 20 марта. – № 59.
20. Там само. – 2 февраля. – № 32.
21. Там само. – 20 июня. – № 197.

Рецензенти: д.і.н., проф. А.І. Колісніченко;
д.і.н., проф. В.М. Хмарський.

© Т.В. Березовська, 2009

Надійшла до редколегії 02.11.2009 р.